

Een geestelijke pelgrimage naar Rome

Citation for published version (APA):

Naaktgeboren, P. (2016). Een geestelijke pelgrimage naar Rome. *Madoc: Tijdschrift over de Middel Eeuwen*, 30(1), 11-19. [2].

Document status and date:

Published: 01/01/2016

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

ADOC

A full-length sculpture of a bearded man, likely a religious figure, standing against a plain background. The figure has a large, curly beard and hair, and is wearing a voluminous, golden robe with intricate folds. The sculpture is made of wood and is painted with gold leaf. The figure's right hand is resting on his hip, and his left hand is holding a long, thin object, possibly a staff or a book. The figure's expression is serious and contemplative. The sculpture is set against a plain, light-colored background. At the bottom of the image, there is a caption in Dutch: "Jaargang 30 nummer 1 voor".

Jaargang 30 nummer 1 voorjaar 2016

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen,
verschijnt viermaal per jaar

REDACTIE

Marleen Boevé, Nelleke IJssennagger, Ludo Jongen, Sven Meeder,
Martine Meuwese, Yvonne Vermijn

REDACTIEADRES

Madoc, Drift 6, 3512 BS Utrecht
e-mail: madoc@verloren.nl

KOPIJDATUM

Madoc 30 (2016) 3: 15 juli

BASIS-LAYOUT

Jan Johan ter Poorten, Aperta

PRIJS

abonnement € 30,- per jaar
introductietarief (1 jaar geldig) en studenten € 15,- per jaar
losse nummers € 8,-

UITGAVE, ABONNEMENTENADMINISTRATIE EN ADVERTENTIES

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail bestel@verloren.nl
Bankrekening NL44INGB0004489940

Madoc is gelieerd aan Firapeel, vereniging voor mediëvistiek
(www.firapeel.nl), en de Utrecht Center for Medieval Studies
van de Universiteit Utrecht

ISSN 0922-369-X

OMSLAG

Claus de Werve, Petrus, ca. 1410-1420, RMMCC b304. Foto: Utrecht,
Museum Catharijneconvent (Ruben de Heer), zie p. 46.

M
Hillem van der Meer

PATRICK NAAKTGEBOREN

Een geestelijke pelgrimage naar Rome

Vorig jaar publiceerde paus Franciscus een bul waarin hij 2016 uitriep tot een Heilig Jaar of Jubeljaar. Het is de verwachting dat miljoenen pelgrims om deze reden naar Rome af zullen reizen. Hiermee wordt een traditie voortgezet die in 1300 begon, toen paus Bonifatius VIII (1294-1303) het eerste Heilige Jaar afkondigde. Gedurende het eerste Jubeljaar raakte de stad overspoeld met Romegangers, die alle heilige plekken van Rome konden bezoeken en zo een volledige aflaat konden verdienen. Maar niet iedereen was in staat om de lange reis vanuit de Nederlanden af te leggen.

Naast de pelgrims die de Romereis daadwerkelijk ondernamen, was het in de Late Middeleeuwen ook mogelijk om 'in gedachten' of 'in de geest' een reis naar Rome te maken. Het oproepen van virtuele beelden is een meditatieve techniek die kan dienen als ondersteuning bij het gebed. In de Late Middeleeuwen was een geestelijke pelgrimage een middel waarmee innerlijke of spirituele groei werd nagestreefd. Deze individuele gebedsoefeningen sloten nauw aan bij de beweging van de Moderne Devotie.¹ Abt Robert van Keulen (fl. zestiende eeuw) heeft in zijn boek *Die costelike scat der geesteliker rijckdoem* (Zutphen 1518) beschreven op welke manieren de zonden van een gelovige kwijtgescholden konden worden.² Dit boek geeft ons meer inzicht in de omstandigheden van zo'n geestelijke pelgrimage naar Rome.

Robert van Keulens *Die costelike scat*

Voordat Robert van Keulen in 1504 tot abt in het Groningse Selwerd werd benoemd, verbleef hij als monnik in het benedictijnenklooster te Werden in Duitsland. Onder zijn voorganger Hendrik de Vries (1444-1480) had Selwerd aansluiting gezocht bij de congregatie van Bursfeld. Deze hervormingsbeweging had als streven om na een periode van spiritueel verval de regel van Benedictus nieuw leven in te blazen. Dit kon alleen worden bereikt als de kloosters voldoende inkomsten wisten te genereren: dan kon immers het contact met de buitenwereld tot een minimum beperkt worden. De belangrijkste taak van Robert was om de financiële positie van het klooster te ver-

sterken. In 1522/1523 moest hij op last van de congregatie aftreden. De precieze reden is onduidelijk, maar een mogelijke verklaring is dat hij in vergelijking tot zijn voorgangers minder grond voor het klooster had weten te bemachtigen.³

Zijn aftreden zal waarschijnlijk niets te maken hebben gehad met een gebrek aan theologische werkzaamheden. Zijn werk *Die costelike scat* is hiervan het tastbare bewijs. In de eerste vijf hoofdstukken worden alle elementen van de aflatenleer uitgebreid toegelicht. Vervolgens worden de verschillende manieren besproken waarop de aflaten verdiend kunnen worden. Robert heeft ervoor gekozen om een geestelijke pelgrimage zowel naar Rome als naar Jeruzalem op te nemen. In verhouding neemt Rome de meeste ruimte in beslag, omdat er twee kalenders zijn bijgevoegd: een jaar-kalender en een kalender voor bijzondere feestdagen. Voor het schrijven van de eerste hoofdstukken heeft Robert niet alleen gebruikgemaakt van verschillende theologische bronnen, maar ook van boeken die specifiek over Rome gaan.⁴

Genre, historische context en publiek

De middeleeuwse reisbeschrijvingen naar Rome kunnen in twee categorieën worden onderverdeeld. Ten eerste zijn er teksten die nu geclassificeerd zouden worden als toeristische reisgidsen. Een van de bekendste voorbeelden is de *Mirabilia urbis Romae* (De wonderen van Rome) (1143). Dit boek is verdeeld in drie hoofdstukken: een catalogus van de gebouwen in Rome, de ontstaansgeschiedenis van enkele gebouwen en een looproute door de stad. De tweede categorie beschrijvingen kan getypeerd worden als pelgrimsgidsen. In de *Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae* (De aflaten in de kerken van Rome) staat beschreven in welke Romeinse kerk bepaalde relieken lagen en wat een bezoek in termen van aflaten opleverde. Deze tekst werd vaak in samenhang met de *Stationes ecclesiarum urbis Romae* (De staties in de kerken van Rome) gebruikt. Dit is een kalender waarin overzichtelijk wordt weergegeven wanneer in een kerk de mis werd opgedragen. Het oudste handschrift van de *Indulgentiae* dateert uit de twaalfde eeuw; dat van de *Stationes* uit de achtste. De meeste handschriften zijn echter afkomstig uit de veertiende en vijftiende eeuw.⁵ Uit de inhoudsopgave en de inleidende folio kan al snel worden geconcludeerd dat Roberts beschrijving over Rome is gebaseerd op de *Indulgentiae* en de *Stationes*.

In eerste instantie waren de *Mirabilia*, *Indulgentiae* en de *Stationes* zeer nuttig voor pelgrims die in de Jubeljaren 1300 en 1350 een Romereis maakten. Zij konden geen volledige aflaat verdienen als zij niet zelf in fysieke zin in Rome waren geweest. Paus Bonifatius IX (1389-1404) bracht hier in 1391 verandering in. In een bul aan de bisschop van Luik is vastgelegd dat de paus de Brabantse en Vlaamse pelgrims tegemoet wilde komen die om legitieme redenen, door bijvoorbeeld een ziekte, tijdens het Jubeljaar van 1390 niet in staat waren geweest om op Romereis te gaan. In plaats van naar Rome af te reizen mocht deze groep thuisblijvers in 1391 naar Luik op bedevaart gaan, waar ze dan onder enkele voorwaarden een volledige aflaat konden bemachtigen. Zo werd van hen geëist dat zij het geld dat ze op de reiskosten bespaarden nu aan de paus moesten betalen. Bonifatius wilde met deze bul dus vooral zijn eigen financiële positie versterken.⁶

Waar aanvankelijk de nadruk werd gelegd op de pelgrimages in fysieke zin, verschoof in de loop van de veertiende eeuw het accent geleidelijk naar de geestelijke pelgrimages. Dit was deels het gevolg van het feit dat fysieke pelgrimages onmogelijk waren voor hen die binnen de kloostermuren moesten blijven. Monniken en nonnen

waren gebonden aan de gelofte van de *stabilitas loci*, waardoor zij niet zomaar zonder toestemming konden vertrekken. Die toestemming werd niet gemakkelijk verleend: de zorg leefde dat monniken en nonnen door hun afgezonderde leven de verleidingen en gevaren van de buitenwereld niet konden weerstaan. Daarnaast kwam er in de Late Middeleeuwen steeds meer kritiek op pelgrimstochten. Het was namelijk twijfelachtig of de pelgrims daadwerkelijk tot bezinning kwamen of dat het meer een uiterlijk vertoon van vroomheid en berouw was. In deze context ontstond er een vraag naar boeken waarmee kloosterlingen, zowel religieuzen als leken, een geestelijke pelgrimage konden maken.⁷ Robert heeft *Die costelike scat* specifiek voor deze doelgroep geschreven:

*Die paus Innocentius VIII heft gegeven allen heren clercken, lekebroeders unde allen ionferen die onder dat capittel van Windesum by Zwolle horen, in wat cloester ofte lant dat sy wonen, dat sy moegen verdienen niet alleen op den stacidagen mer oec altoes unde op allen in hoer kercken al die aflaten die te Romen syn, in kercken oft capellen, of op altaren, oft op andere heilige plaetsen.*⁸

[Paus Innocentius VIII heeft vergund aan alle klerken, lekenbroeders en -zusters die onder het kapittel van Windesheim van Zwolle horen, in welk klooster of land dat zij wonen, dat zij niet alleen tijdens de statiedagen, maar ook altijd in hun kerken aflaten kunnen verdienen die afkomstig zijn van de kerken, kapellen, altaren of andere heilige plaatsen van Rome.]

Uit het citaat blijkt dat de paus aan de klerken en lekenbroeders en -zusters die in een van de kloosters van het Kapittel van Windesheim verbleven, het volgende privilege had gegeven: zij konden in het klooster op dagelijkse basis aflaten verdienen. Het woord 'gegeven' impliceert dat het Kapittel niet voor dit pauselijk privilege heeft hoeven te betalen, maar dit is waarschijnlijk een eufemisme: de paus zal hiervoor wel degelijk geld hebben gevraagd. Volgens Robert hadden andere kloosterorden, zoals de benedictijnen, hetzelfde privilege weten te bemachtigen. Verder kan gesteld worden dat er een aanzienlijke vraag naar dit boek bestond. In vier jaar tijd verschenen immers vier drukken bij vier verschillende drukkerijen in Zutphen, Den Haag, Antwerpen en Den Bosch.⁹

Rome als spirituele bestemming

Robert wist met de pakkende titel gelijk de aandacht van de lezer te trekken. Die zou direct begrijpen dat *Die costelike scat* verwijst naar de 'scat der heiliger kerken'. Robert beschrijft deze schat zelf als volgt: 'Dat is uut dat heilighe unde verdinste Ons Lieven Heren Jhesu Christi unde synre Lieve Moeder Maria, unde allen heiligen die niet alleen en hebben geleden unde goet gedaen voer henselven, mer oeck voer ons' (Dat is de heilige verdienste van Onze Lieve Heer Jezus Christus en zijn Lieve Moeder Maria en alle heiligen die niet alleen voor zichzelf hebben geleden en goed gedaan, maar ook voor ons).¹⁰ Het heersende denkbeeld van de Kerk en de gelovigen was dat door al deze offers de schat was 'gevuuld' met een onbekend aantal genademiddelen. De paus was als opvolger van Petrus gemachtigd om de schat te 'openen' en de hierin bewaarde aflaten aan de zondaren te verlenen. Paus Clemens VI (1342-1352) was de eerste paus die in 1343 bij de bekendmaking van het volgende Jubeljaar in 1350 dit concept

in een bul toepaste. Hierbij baseerde hij zich op de ideeën die waren ontwikkeld door franciscaanse en dominicaanse theologen.¹¹

In Die costelike scat wordt puntsgewijs opgesomd wat iemand moest doen om een aflaat te kunnen verdienen. Ten eerste moest de zondaar alle zonden aan de priester opbiechten. Die kon hem dan volgens het sacrament van de biecht absolutie geven. Voorwaarde was wel dat de zondaar een waarachtige biecht had afgelegd en dat hij oprecht berouw had getoond voor zijn misstap. Iemand moest dus de gehele waarheid hebben verteld en laten zien dat hij zijn leven wilde beteren. Vervolgens legde de priester een boete aan de zondaar op die hij op aarde kon aflossen door het doen van goede werken, het betalen van aalmoezen of door op kruistocht te gaan. Een andere mogelijkheid was dat de straf voor een bepaalde tijd in het vagevuur moest worden uitgezeten. Door middel van aflaten kon de straf gedeeltelijk of volledig worden kwijtgescholden. Zo kon de tijd die iemand in het vagevuur moest doorbrengen worden ingekort. Alhoewel aflaten officieel geen deel uitmaakten van het boetesacrament, probeerden vele gelovigen op deze manier de strafmaat te verminderen.¹²

Dat Robert ervoor heeft gekozen om de aflatenleer uitgebreid uiteen te zetten, kan waarschijnlijk worden verklaard door de vele misverstanden die er over dit onderwerp de ronde deden. Dat had mede te maken met de misleidende verkooptechnieken van sommige *questierders* (aflaathandelaren). De pelgrims die in het Jubeljaar van 1300 naar Rome wilden afreizen, waren op basis van foutieve informatie in de veronderstelling dat de paus hun een aflaat *a pena et culpa* (vrij van boete en schuld) zou verlenen. Dat was vanuit theologisch perspectief onjuist, omdat het schuldgedeelte van de zonde alleen door middel van het sacrament van de biecht kon worden vergeven. Het bleek voor de Kerk zeer lastig om deze denkpatronen te doorbreken.¹³ Robert liet er in zijn beschrijving in ieder geval geen misverstand over bestaan. Voor hem waren de kwijtschelding van de schuld en de boete twee gescheiden concepten. Dit inzicht was essentieel voor de lezer die zich in gedachten naar Rome wilde begeven.

Informatie over Rome

In de Late Middeleeuwen zou een gelovige Rome meteen associëren met de paus en de apostelen Petrus en Paulus. Dat wil niet zeggen dat het klassieke verleden van de stad was vergeten. Integendeel, de gebouwen en ruïnes die de tand des tijds hadden doorstaan, konden onmogelijk over het hoofd worden gezien. Robert introduceert Rome op de volgende manier:

*Sante Silvester unde Sante Gregorius scriven in den Croniken dat te Romen syn geweest dusentvijfhondert unde vijfkercken van welcken ist meesten deel vervallen oft verdorven van den ongelovigen. Daer is er nochtans veel gebleven unde vele weder opgetijmert unde naemels veel nijes gefondeert in welcken groet hilgdoem is.*¹⁴

[Sint-Silvester en Sint-Gregorius schrijven in de kronieken dat in Rome 1505 kerken hebben gestaan waarvan het grootste gedeelte dankzij ongelovigen zijn verval-
len of vergaan. Er is nochtans veel blijven staan en veel opnieuw opgebouwd waarna
veel nieuwe grote heiligdommen zijn gesticht.]

Door middel van deze zin probeert Robert een onderscheid te maken tussen het antieke en het christelijke Rome. In de Oudheid ontleende de stad zijn identiteit en

prestige aan de kenmerkende gebouwen, terwijl in de Middeleeuwen de restanten de neergang van het heidense Romeinse Rijk symboliseerden. Daarentegen representeert het christendom het herstel van Rome. Door de bouw van nieuwe kerken en alle restauratiewerkzaamheden werd er nieuw leven in de stad geblazen.¹⁵ Met het noemen van paus Gregorius I (590-640) refereert Robert met de volgende zinsnede naar een bekend verhaal: 'Daer dede Sunte Gregorius mis voer die zijl des keyzers Trajanus' (Daar bad Paus Gregorius voor de ziel van keizer Trajanus).¹⁶ Volgens de overlevering zouden deze gebeden ervoor hebben gezorgd dat de ziel van Trajanus van de hel naar de hemel zou zijn gegaan.¹⁷ Robert koos er bewust voor om de stad en de pausen op deze manier te presenteren. Hieruit kon de lezer afleiden dat christelijk Rome in hiërarchisch opzicht superieur was aan het heidense Rome.

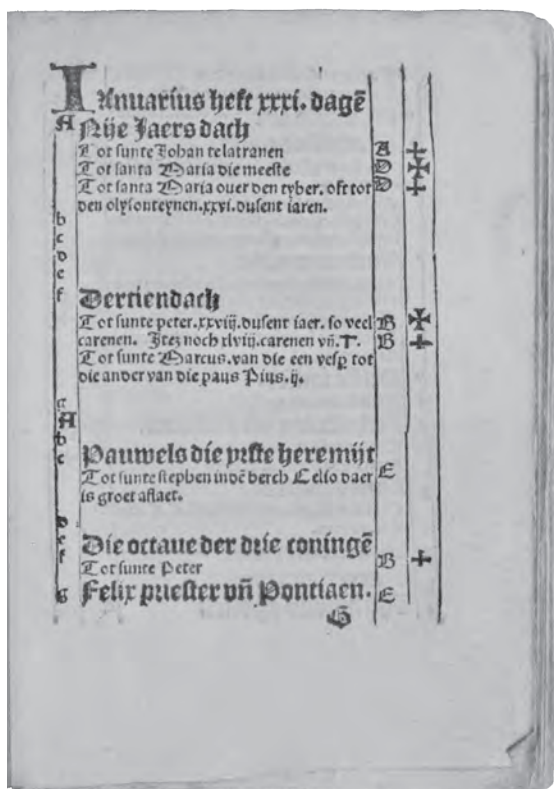
Een Romeganger was voornamelijk geïnteresseerd in de zeven hoofdkerken, want hierin bevonden zich de heiligste belangrijkste altaren, kapellen en relieken van de stad. Bij deze heiligdommen kon men de zo felbegeerde aflaten bemachtigen. In de Late Middeleeuwen betrof het de volgende kerken: Sint-Jan van Lateranen, Sint-Pieter, Sint-Paulus buiten de Muren, Heilige Maria de Meerdere, Sint-Laurens buiten de Muren, Sint-Sebastiaan buiten de Muren en het Heilig Kruis van Jeruzalem.¹⁸

De zeven hoofdkerken en de kalenders

In *Die costelike scat* worden de zeven hoofdkerken afzonderlijk besproken. Per hoofdkerk komen telkens dezelfde elementen terug. Ten eerste wordt er aangegeven welke paus de kerk heeft ingewijd. Vervolgens wordt vermeld hoeveel aflaten en karenen (gedeeltelijk of volledig) op dagelijkse basis of op een bijzondere manier te verdienen waren. Een kareen is een straf voor een doodzonde en bestaat onder meer uit veertig dagen vasten. Het begrip bijzondere aflaten houdt in dat op bepaalde feestdagen of door het bezoeken van bepaalde heilige plekken (kapellen en altaren) er door de pausen meer aflaten werden verleend. Het verschil tussen de dagelijkse en bijzondere aflaten ligt voornamelijk in de hoogte van de aflaten. Waar bij de eerste groep zo rond de vijftig jaar aan aflaten kon worden verdiend, liep het bij de tweede groep al snel op naar de duizenden jaren. Een volledige aflaat behoorde ook tot de mogelijkheden.¹⁹

Na deze beschrijving volgt na elke hoofdkerk een lijst met daarop de bijbehorende statiekerken. In de vierde eeuw verwees het begrip 'statie' naar een liturgische dienst die op de feestdag van een heilige in de bijbehorende stadskerk door de paus werd gecelebreerd. Dit ritueel zou zich in de vijfde eeuw ontwikkelen tot een georganiseerd systeem waarbij jaarlijks de statiedagen gevierd zouden worden. In de Late Middeleeuwen waren de statiedagen minder belangrijk geworden, omdat de paus zich steeds vaker liet vertegenwoordigen door een kardinaal of een prelaat.²⁰

Volgens Robert konden de aflaten zowel in een hoofdkerk als in een statiekerk worden verdiend. Paus Gregorius I zou verantwoordelijk zijn geweest voor een belangrijke verandering in het statiesysteem. De reden was dat veel buitenlandse pelgrims alleen maar naar de hoofdkerken gingen en vaak niet eens van het bestaan van de statiekerken afwisten. Gregorius zou alle statiekerken onder de zeven hoofdkerken hebben onderverdeeld. Dat betekende in principe dat een pelgrim voor het verdienen van aflaten enkel nog de hoofdkerken hoefde te bezoeken. Vanuit historisch perspectief kan deze beslissing uiteraard niet aan Gregorius worden toegeschreven. Voor de lezer was dit echter wel een belangrijk feit om kennis van te nemen, omdat anders de statiekalenders niet goed begrepen zouden worden.²¹

AFB. 1 De eerste pagina van de jaarkalender. Uit: Robert van Keulen, *Die costelike scat der geesteliker rijckdoem* (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 228 G 30, fol. 48r)

De volgende informatie staat in de twee kalenders (bijzondere dagen en jaarkalender) (afb. 1) van links naar rechts weergegeven: dag van de week, naam feestdag en eventuele bijzonderheden, letter hoofdkerk en soort aflaat. Om het geheel overzichtelijk te maken, werd elke hoofdkerk gekoppeld aan een letter uit het alfabet (A-G). Zo kon iemand snel zien welke statiedag en hoofdkerk bij elkaar hoorden. In de laatste kolom konden de volgende tekens staan: (= 1/3 kwijtschelding van straf), (= volledige aflaat) en O. Bij het zien van het laatste teken wist de lezer meteen dat op die dag de ziel van een naaste uit het vagevuur gered kon worden.²² In theorie zou de lezer nauwgezet de hoogte van de boete en het aantal benodigde aflaten bij moeten houden. Als dat het geval was geweest, dan had iemand waarschijnlijk wel aantekeningen gemaakt, maar daar zijn geen aanwijzingen voor gevonden. In de statiekalenders van *Die costelike scat* staan ook bijna alleen maar kruizen. Dit wijst erop dat volledige aflaten belangrijker waren dan de gedeeltelijke.²³

Het visuele beeld van Rome

De tekst bij de hoofdkerken wordt ondersteund door houtsneden waarop de kerk en de heilige staan afgebeeld. In een oogopslag kon de lezer de heiligen aan bepaalde kenmerken herkennen. Een sleutel verwijst bijvoorbeeld naar de apostel Petrus. Opvallend is dat er voor de houtsneden twee basismodellen zijn gebruikt. Met uitzondering van enkele accentueringen (raam en vogels) kunnen er geen opvallende verschillen worden aangewezen. Verder kan gesteld worden dat deze afbeeldingen geen

AFB. 2 De Sint-Jan van Lateranen. Uit: *Die costelike scat* (zie afb. 1) fol. 14r, 17r.

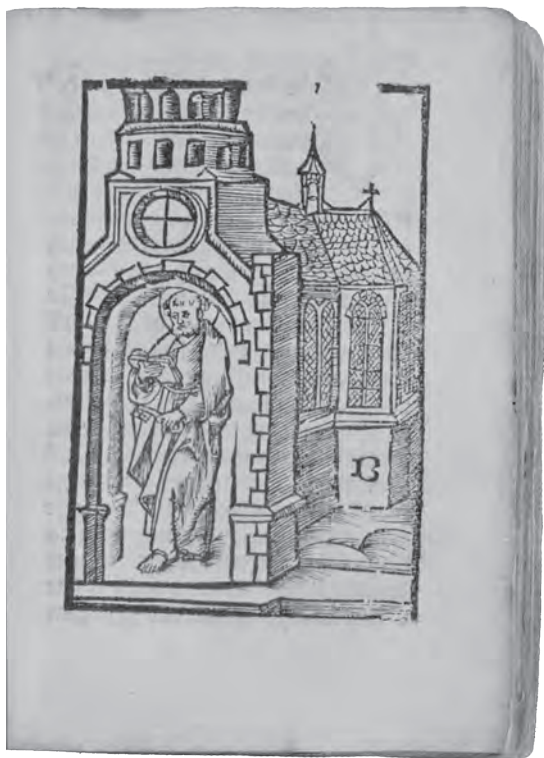

realistisch beeld geven van de hoofdkerken. Alle kerken zien er namelijk qua bouwstijl en vormgeving precies hetzelfde uit. Een Romeganger zou hier in de praktijk niets aan hebben gehad. Die had meer behoefte aan een kaart waarop de kerken middels hun uiterlijke kenmerken duidelijk van elkaar te onderscheiden waren (afb. 2 en 3).²⁴

In *Die costelike scat* vervulden de afbeeldingen een geheel andere functie. In de hoek van elke hoofdkerk is een letter van het alfabet (A-G) getekend. Aan de hand van de kalenders kon de lezer nagaan wanneer een bepaalde kerk in gedachten bezocht moest worden. Vervolgens zocht men in het boek de bijbehorende afbeelding op die door alle symboliek ook voor ongeletterden eenvoudig te herkennen was. Daarnaast hingen er in sommige kloosters panelen waarop de hoofdkerk, de heilige en een letter waren geschilderd. Dit fungeerde als een visueel hulpmiddel voor het verdienen van aflaten. Met behulp van de letteraanduidingen en andere symbolische kenmerken wist de lezer op welke plek die in het klooster moest zijn. Deze gebedsoefeningen waren voor de kloosterlingen een dagelijks terugkerend ritueel. Dat houdt in dat zij vele malen in hun leven een spirituele reis naar Rome zouden maken.²⁵

Conclusie

Veel kloosterlingen moesten noodgedwongen in het klooster blijven en konden daardoor niet op Romereis gaan. Voor deze groep vormde *Die costelike scat* een ideale uitkomst. De tekst is zo geordend dat de lezer stap voor stap werd voorbereid op de denkbeeldige reis. Het valt op dat de informatie vrij summier is en dat de afbeeldin-

AFB. 3 De Sint-Pieter. Uit: *Die costelike scat* (zie afb. 1) fol. 14r, 17r.

gen van de kerken allesbehalve waarheidsgetrouw zijn. Maar het doel van Robert was ook niet om een reisgids te schrijven. Met dit boek wilde hij de kloosterlingen ondersteunen in de beoefening van hun geloof en bij het vereffenen van de boetedoening. Daarbij vormde de kalender in combinatie met de houtsneden het belangrijkste onderdeel van het boek. *Die costelike scat* kan daarom ook het beste getypeerd worden als een praktisch handboek voor kloosterlingen. Zij moesten op dagelijkse basis gebedsoefeningen uitvoeren en daar was dit boek een uitermate geschikt instrument voor.

NOTEN

- 1 N.R. Miedema, 'Een geestelijke pelgrim op reis: reisvoorbereiding en reisbenodigdheden. Met een editie van de xx aigentschaft, die ain pilger an ym haben sol van Johannes Geiler von Kaysersberg', in: P. de Wilde, A. van Gijzen en J. Mortelmans (red.), *Op reis met memoria* (Hilversum 2004) 107-146, aldaar 108-109.
- 2 Mijn dank gaat uit naar prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers, die een eerdere versie van dit artikel van commentaar heeft voorzien.
- 3 R.I.A. Nip, 'Neergang en bloei. De benedictijnenkloosters in Groningen en de hervormingsbeweging in de late middeleeuwen', *Groningse volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen* 99 (Groningen 1989) 7-34, aldaar 13-24.
- 4 Robert van Keulen, *Die costelike scat der geesteliker rijkdoem* (Zutphen 1518). Het exemplaar dat ik geraadpleegd heb is Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 228 G 30, fol. 1r-2v.
- 5 Een andere tekst die in dit verband nog genoemd moet worden, is de *Mirabilia Romae vel potius historia et descriptio urbis Romae* (De wonderen van Rome of liever de geschiede-

- nis en beschrijving van Rome). De originele titel is *Mirabilia Romae*. Om verwarring met de andere tekst te voorkomen, is de titel aangepast. In de vijftiende-eeuwse *Historia et descriptio* wordt de ontstaansgeschiedenis van Rome uiteengezet, gevolgd door de *Indulgentiae* en de *Stationes*. Miedema heeft een compendium samengesteld waarin de bewaarplaatsen van de vier teksten in handschriften en boeken naar taal (onder andere Latijn, Duits en Nederlands) zijn gecategoriseerd. Zie N.R. Miedema, *Die 'Mirabilia Romae'*. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung mit Edition der deutschen und niederländischen Texte (Tübingen 1996) 1-15.
- 6 C.M.A. Caspers, 'Indulgences in the Low Countries, c. 1300-c. 1520', in: R.N. Swanson (red.), *Promissory notes on the treasury of merits. Indulgences in Late Medieval Europe* (Leiden 2006) 65-100, aldaar 72-74.
 - 7 Miedema (zie noot 1) 108-110.
 - 8 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 34v-35r.
 - 9 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 34v-37r; N.R. Miedema, "Geestelike rijckdom": over pelgrimsreizen en aflaten in de middeleeuwen', in: W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie (red.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* (Hilversum 1991) 123-126, aldaar 123; Miedema (zie noot 5) 222.
 - 10 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 6v.
 - 11 R.W. Schaffern, 'The Medieval theology of indulgences', in: R.N. Swanson (red.), *Promissory notes on the treasury of merits. Indulgences in Late Medieval Europe* (Leiden 2006) 11-36, aldaar 24-30; J. van Herwaarden, 'Middeleeuwse aflaten en Nederlandse devotie', in: D.E.H. de Boer en H.P.H. Jansen (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 31-68, aldaar 36-37.
 - 12 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 5v-11v; Van Herwaarden (zie noot 11) 36-37, 53-54.
 - 13 Caspers (zie noot 6) 76-77; Van Herwaarden (zie noot 11) 37.
 - 14 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 12r.
 - 15 C.D. Benson, 'The dead and the living. Some Medieval descriptions of the ruins and relics of Rome known to the English', in: A. Clasen (red.), *Urban space in the Middle Ages and the early modern age* (Berlijn 2009) 147-182, aldaar 157-161.
 - 16 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 28v.
 - 17 C.I. Damen, *Geschiedenis van de benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (Assen 1972) 95.
 - 18 S.L. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgie en architectuur in laatantiek en middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri* (Delft 1987) 12-14.
 - 19 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 14v-33v, 39r; Van Herwaarden (zie noot 11) 41.
 - 20 De Blaauw (zie not 18) 16-24; J.F. Baldovin, *The urban character of Christian worship. The origins, development and meaning of stational liturgy* (Rome 1987) 143-153.
 - 21 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 12v-13v; H.L.M. Defoer, 'Een laat-gotisch schilderijtje met Sint-Jan voor het verdienen van de aflaten van de zeven hoofdkerken van Rome', *Antiek. Tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid* 16 (1981) 316-320, aldaar 318.
 - 22 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 38v-39r.
 - 23 N.R. Miedema, *Rompilgerführer in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Die 'Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae' (deutsch/niederländisch. Edition und Kommentar)* (Tübingen 2003) 393-395.
 - 24 Die costelike scat (zie noot 4) fol. 14r, 17r, 20r, 22r, 26r, 28r, 30v; N.R. Miedema, 'Medieval images of the eternal city. Rome seen through the *Mirabilia Romae*', in: P. van Kessel (red.), *The power of imagery. Essays on Rome, Italy and imagination* (Rome 1992) 203-211, aldaar 210-211; B.L. Wohl, 'Mental images and Medieval maps of Rome', in: N. Van Deusen en A.E. Ford (red.), *Paradigms in Medieval thought applications in Medieval disciplines. A Symposium* (New York 1990) 173-192, aldaar 175-180.
 - 25 Defoer (zie noot 21) 318; K.M. Rudy, 'Fragments of a mental journey to a Passion park', in: J. Hamburger en A.S. Korteweg (red.), *Tributes in honor of James H. Marrow. Studies in painting and manuscript illumination of the Late Middle Ages and Northern Renaissance* (Ann Arbor 2009) 405-419, aldaar 416.

MAAIKE VAN BERKEL is hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Zij doet onderzoek naar de geschiedenis van het Midden-Oosten.

BAS DIEMEL is docent Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

ANNA DLABAČOVÁ is als postdoc verbonden aan de Université catholique de Louvain, waar zij onderzoek doet naar religieuze literatuur en tekst-beeldrelaties in (post)incunabelen.

LUDO JONGEN is mediëvist.

MICHA LEEFLANG promoveerde in 2007 aan de Rijksuniversiteit Groningen op 'Uytnemende schilder van Antwerpen, Joos van Cleve: atelier, productie en werkmethoden'. Sinds 2007 werkt zij als conservator Middeleeuwen bij Museum Catharijneconvent in Utrecht, waar zij verantwoordelijk is voor de collectie manuscripten, vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen, middeleeuwse beeldhouwkunst en paramenten.

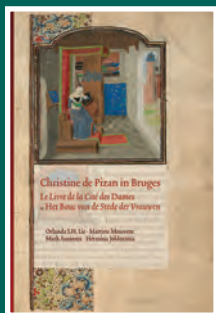
PATRICK NAAKTGEBOREN heeft in 2015 zijn MA Geschiedenis, specialisatie Europa 1000-1800, aan de Universiteit van Leiden *cum laude* afgerond.

THEA SUMMERFIELD is thans verbonden aan de Universiteit Utrecht als Toegevoegd Onderzoeker.

JAAP VAN VREDENDAAL is oudgermanist, vertaler en docent vertalen aan de Universiteit Utrecht. Hij vertaalde onder meer de *Heliand* en het *Nibelungenlied*.

HARM TJALLING WATERBOLK is emeritus-hoogleraar Prehistorie en Germaanse archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

JOHAN H. WINKELMAN is professor emeritus van het Duits Seminarium aan de Universiteit van Amsterdam.

Orlanda S.H. Lie, Martine Meuwese, Mark Aussems, Hermina Joldersma, **Christine de Pizan in Bruges**. *Le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen* (London, British Library, Add. 20698), ISBN 978-90-8704-539-5, € 20,-

This volume describes the background of Jan de Baenst (commissioner of the translation), the codicological aspects, the highly original illumination program and the translator's personal epilogue.

Anna Dlabáčová, **Literatuur en observantie**. *De Spieghele der volcomenheit van Hendrik van Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding*, ISBN 978-90-8704-418-3, € 35,-

Dlabáčová beschrijft het grote succes van dit mystieke werk tegen de achtergrond van het netwerk van kloosters, drukkers en leken waarin het strenge observantie-ideaal verspreid werd via nieuwe teksten.

Christiaan Schrckx, **Bethlehem in de Bangert**. *Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*, ISBN 978-90-8704-533-3, € 49,-

Na de grote stichtingsgolf van kloosters ontstond in de Bangert een nieuwe kloostergemeenschap. Schrckx beschrijft waarom het klooster werd gesticht en hoe men er het kloosterleven vormgaf.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, fax 035-6836557
www.verloren.nl • bestel@verloren.nl